

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i06.042>

SHAYBONIY HUKMDORLARINING QOZOQ SULTONLARI BILAN MUNOSABATLARINI FANDA O‘RGANILISHI

Kimsanova Ruxshona

*Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti Tarix
(mamlakatlar va yo‘nalishlar bo‘yicha) yo‘nalishi 3-kurs talabasi*

RushanaXayrullayevna@gmail.com

Tel :998 93 855 10 05

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shayboniy hukmdorlarining qozoq sultonlari bilan o‘zaro munosabatlarining mahalliy va xorijiy tarixshunoslikda o‘rganilish darajasi tahlil qilingan. Tadqiqotda mavzuning o‘rganilish tarixi shartli ravishda uch davrga (chor Rossiyasi va sovet davri sharqshunosligi, mustaqillik yillari milliy tarixshunosligi hamda G‘arb tadqiqotlari) bo‘lingan holda ko‘rib chiqiladi. Muallif V.V. Bartold, A.A. Semyonov, B.A. Ahmedov, M.X. Abuseitova va zamonaviy o‘zbek hamda qozoq olimlarining asarlaridagi yondashuvlarni qiyosiy tahlil etgan. Shuningdek, XVI asr siyosiy voqealarini yoritishda “Abdullanoma”, “Tarixi Rashidiy” va “Shayboniynoma” kabi birlamchi yozma manbalarning tarixshunoslikdagi o‘rni va ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Shayboniylar, qozoq sultonlari, Movarounnahr, Dashti Qipchoq, tarixshunoslik, manbashunoslik, V.V. Bartold, B.A. Ahmedov, Abdullaxon II, siyosiy aloqalar.

Аннотация. В данной статье анализируется степень изученности в отечественной и зарубежной историографии взаимоотношений шейбанидских правителей с казахскими султанами. В исследовании история изучения темы условно разделена на три периода (востоковедение царской России и советского периода, национальная историография лет независимости и западные исследования). Автор проводит сравнительный анализ подходов в трудах В.В. Бартольда, А.А. Семенова, Б.А. Ахмедова, М.Х. Абусейтовой, а также современных узбекских и казахских ученых. Кроме того, раскрывается место и значение в историографии таких первоисточников, как «Абдулла-наме», «Тарихи Рашиди» и «Шейбани-наме» при освещении политических событий XVI века.

Ключевые слова: Шейбаниды, казахские султаны, Мавераннахр, Дешт-и Кипчак, историография, источниковедение, В.В. Бартольд, Б.А. Ахмедов, Абдулла-хан II, политические отношения.

Abstract. This article analyzes the degree of research on the relations between the Shaybanid rulers and Kazakh sultans in domestic and foreign historiography. In the study, the history of the topic's investigation is chronologically divided into three periods (Oriental studies of Tsarist Russia and the Soviet period, national historiography of the independence years, and Western research). The author provides a comparative analysis of the approaches found in the works of V.V. Barthold, A.A. Semenov, B.A. Ahmedov, M.X. Abuseitova, as well as contemporary Uzbek and Kazakh scholars. Furthermore, the role and significance of primary written sources such as "Abdullanama", "Tarikh-i Rashidi", and "Shaybaninama" in historiography for illuminating the political events of the 16th century are highlighted.

Keywords: Shaybanids, Kazakh sultans, Mawarannahr, Dasht-i Qipchaq, historiography, source studies, V.V. Barthold, B.A. Ahmedov, Abdullah Khan II, political relations.

KIRISH. O‘zbekistonda va jahonning turli mamlakatlarida Shayboniylar davri tarixiga oid ko‘plab ilmiy asarlar yaratilgan hamda yaratilmoqda. Ushbu jarayonlar tariximizni yangicha yondashuv asosida, haqqoniy va xolis tarzda o‘rganish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Ayniqsa, turli tillarda yaratilgan tarixiy manbalarni o‘rganish, ularni tarjima qilish hamda ilmiy muomalaga kiritish orqali tarixiy voqealarni chuqurroq tahlil etish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Ma’lumki, sobiq sovet davrida milliy tarixni tadqiq etishda manbalardan bir tomonlama foydalanish holatlari kuzatilgan bo‘lib, bu esa tarixiy jarayonlarning obyektiv aks ettirilmasligiga, ayrim voqealarning noto‘g‘ri talqin qilinishiga sabab bo‘lgan edi. Mustaqillik yillarida esa tarixiy haqiqatni tiklash, uni har tomonlama o‘rganish va xolis baholash dolzarb vazifaga aylandi.

Shayboniy hukmdorlarining qozoq sultonlari bilan munosabatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi olimlarining Markaziy Osiyo tarixiga qiziqishi kuchayishi bilan boshlandi. Dastlabki tarixiy tadqiqotlar manbalarni to‘plash va tarjima qilish bilan uzviy bog‘liq bo‘ldi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Rus sharqshunosi V.V.Bartold (1869–1930) mavzumizni o‘rganishda bunyodkor hissa qo‘shgan olim sanaladi. Uning “O‘rta Osiyo tarixi” va “Chig‘atoy ulusi” kabi asarlarida Shayboniylar davlati va qozoq xonligi o‘rtasidagi munosabatlar ilk bor tizimli tahlil qilindi. Bartold Shayboniixonning siyosiy strategiyasini qozoq sultonlariga nisbatan amalga oshirgan diplomatik va harbiy harakatlari orqali ko‘rib chiqdi[4;21-106].

Sovet davri tarixshunosligida A.A.Semenov tadqiqotlari muhim o‘rin egallaydi. A.A.Semenovning XVI asr Movarounnahr tarixiga bag‘ishlangan ishlari Shayboniylar sulolasining siyosiy tuzilmasini chuqur tahlil qildi[11;119].

M.X.Abuseitovanning “XVI asr ikkinchi yarmida Qozoq xonligi” (Kazakskoe xanstvo vo vtoroy polovine XVI veka) asarida o‘rganilayotgan mavzuga oid tarixiy voqealar bo‘yicha ayrim tahlillar mavjud[1;104]. Olima 1510-1514 yillarda Sulton Saidxon hamda Qosimxon o‘rtasida

bo‘lib o‘tgan Shayboniylarga qarshi ittifoq tuzish borasidagi diplomatik aloqalar, Navro‘z Ahmadxon va Qoshg‘ar xoni Abdurashidxonlar o‘rtasidagi qirg‘izlar hamda qozoqlarga qarshi o‘zaro hamkorlikning yo‘lga qo‘yilganligi. Muallif “Abdullanoma” asariga tayanib, Tavakkal hamda Shig‘ayxonlarga Xo‘jand shahri suyurg‘ol qilib berilganligini ta’kidlaydi[1;73]. 1583-yil Abdullaxon qozoq sultoni Tavakkal bilan birgalikda vodiy shaharlariga hujum qilganligi, 1588-yil Shohnazarbiy boshchiligida Toshkentda turgan qozoq lashkarining qo‘zg‘oloni yuz berganligi qayd etib o‘tilgan[1;78].

B.A. Ahmedovning “O‘zbekiston tarixi manbalari” asari va boshqa tadqiqotlari esa Shayboniylar va qozoqlar o‘rtasidagi munosabatlar masalasiga alohida bob bag‘ishladi[3;57-58].

Qozoq tarixchilaridan V.V.Vostrov, M.S.Mukanov va keyinroq qozog‘istonlik olimlar E.B.Bekmaxanov va M.Qoziboyevlarning ishlari qozoq xonligi tarixi bo‘yicha muhim manbalarni ilmiy muomalaga kiritdi. Ularning tadqiqotlarida qozoq sultonlarining siyosiy tuzilishi, ularning Shayboniy hukmdorlariga munosabati va bu munosabatlarda harbiy strategiya masalalari ko‘rib chiqildi.

Mustaqillik davri O‘zbek tarixshunosligida bu mavzuning o‘rganilishi yangi bosqichga ko‘tarildi. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix institutining olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda milliy tarix nuqtai nazaridan Shayboniylar saltanati qayta baholandi.

A.Zamonovning Shayboniylar davriga bag‘ishlangan “Buxoro xonligining qo‘shin tuzilishi va harbiy boshqaruv” asarida siyosiy jarayonlar, ma’muriy-harbiy mansablar va ularning vazifalari, qo‘shin tuzilishi, harbiy tayyorgarlik, jang usullari haqida so‘z yuritilgan. Ushbu asarda ham o‘rganilayotgan mavzuga oid fikr va mulohazalar uchraydi[15;208].

G.Sultonovning “XVI asr ikkinchi yarmida Buxoro xonligining Qozoq va Yorkend xonliklari bilan aloqalari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida[14;148] “Abdullanoma”ga tayanib qozoq sultonlari Shig‘ayxon va uning o‘g‘li Tavakkallarga Xo‘jand viloyatining xiroji berilishi[14;101], vodiqlik Mavlono Lutfulloh Chustiyning Dashti Qipchoq aholisi orasida islom dini ahkomlarini yanada keng targ‘ib qilishdagi faoliyati[14;130,138,144], tarixiy manbalar asosida to‘g‘ri tahlil etilgan[14;132].

Q.Rajabov, O.Ergashev[10;32], A.Nishonov[9;54], A.Musayev[8;54], B.Mirzaev[7;32] kabi olimlarning monografiya va maqolalarida Shayboniylar tashqi siyosati, jumladan qozoq sultonlari bilan munosabatlar yangi yondashuv asosida tahlil qilindi.

G‘arbiy tarixshunoslikda R.McChesney, T.Allen va D.DeWeese kabi olimlarning ishlari ham alohida e’tirofga loyiq. R.McChesneyning “Waqf in Central Asia” va boshqa asarlari Shayboniylar davlatining ichki tuzilishi va qo‘shni davlatlar bilan munosabatlariga yangi tahliliy yondashuv taqdim etadi. T.Allenning qozoq-o‘zbek munosabatlariga oid tadqiqotlari esa ikki davlat o‘rtasidagi diplomatik aloqalarni yangi manbalar asosida yoritadi.

Shunday qilib, Shayboniy hukmdorlarining qozoq sultonlari bilan munosabati bo‘yicha ilmiy adabiyot doirasi ancha keng bo‘lsa-da, bu mavzu yaxlit, kompleks tadqiqot sifatida hali to‘liq o‘rganilmagan. Ko‘plab manbalar faqat qisman tarjima qilingan yoki chala tahlil etilgan.

Mavjud tadqiqotlarning aksariyati yoki O‘zbekiston, yoki Qozog‘iston tarixini alohida ko‘rib chiqqan bo‘lib, ikki tomonlama munosabatlarni yaxlit jarayon sifatida ko‘rib chiquvchi mujassam ilmiy asarlar soni cheklangan. Ushbu magistrlik dissertatsiyasi aynan shu kamchilikni bartaraf etishga yo‘naltirilgan.

Zamonaviy tarixshunoslikda mazkur masalaga alohida e‘tibor qaratilib, “Shayboniy hukmdorlarining Qozoq sultonlari bilan munosabati” mavzusiga oid manbalar ham izchil o‘rganilib kelinmoqda.

Shayboniy hukmdorlarining qozoq sultonlari bilan munosabatlari masalasi turli mamlakatlar tarixshunosligida turlicha darajada o‘rganilgan. O‘zbek, qozoq, rus va g‘arb tarixshunoslari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida ushbu yo‘nalishda muayyan ilmiy qarashlar va metodologik yondashuvlar shakllangan. Tarixshunoslik tahlili mazkur mavzu doirasida erishilgan natijalarni umumlashtirish, ilmiy maktablar hissasini aniqlash va hali yetarli o‘rganilmagan jihatlarni belgilash imkonini beradi.

Mazkur mavzu bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni shartli ravishda uch asosiy guruhga ajratish mumkin. Birinchisi XIX- XX asrlarda rus va g‘arb sharqshunosligining dastlabki shakllanish davri va sovet davrini o‘z ichiga oladi. Ikkinchisi esa O‘zbekiston va Qozog‘iston mustaqillikka erishganidan keyingi zamonaviy milliy tarixshunoslik davridir. Uchinchi guruhga yevropa tarixchilari tomonidan amalga oshirilgan izlanishlar kiradi.

Dastlabki bosqichda V.V. Bartold va A.A. Semyonov kabi yirik sharqshunos olimlar Markaziy Osiyo tarixini ilmiy asosda o‘rganishga kirishdilar. V.V. Bartoldning ko‘p jildli ilmiy asarlari Shayboniylar davri tarixini birlamchi manbalar asosida o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. U Movarounnahr, Sirdaryo hududi va Dashti Qipchoq o‘rtasidagi siyosiy hamda iqtisodiy aloqalarga alohida e‘tibor qaratgan. Uning tadqiqotlarida Shayboniynonning Movarounnahrni egallashi va qozoq dashtlari bilan aloqalari batafsil tahlil qilingan. Biroq bu davr tadqiqotlarida manbalarga tanqidiy yondashuv yetarli darajada rivojlanmagan edi.

A.A. Semyonov ham Shayboniylar davri tarixini o‘rganishda muhim hissa qo‘shgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida Shayboniynon qo‘shinining etnik tarkibi, ko‘chmanchi o‘zbek qabilalarining ijtimoiy tuzilishi chuqur tahlil qilingan. Bu ma‘lumotlar o‘zbek va qozoq xalqlarining shakllanish jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Sovet davri tarixshunosligida Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishga tizimli yondashuv kuchaydi. Bu davrda B.A. Ahmedov, R.G. Muqminova, P.P. Ivanov kabi olimlar Shayboniylar davlatining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishini keng manbalar asosida tadqiq etdilar. B.A. Ahmedov o‘z asarlarida ko‘chmanchi o‘zbeklarning Movarounnahrda ko‘chib kelishi, Abulxayrxon davlati hamda Shayboniynon yurishlarini atroflicha yoritgan. Biroq ushbu tadqiqotlarda sovet mafkurasi ta‘siri sezilib, feodalizm nazariyasi asosiy metodologik asos sifatida qo‘llanilgan.

R.G. Muqminova esa Shayboniylar davridagi agrar munosabatlarni o‘rganib, yer-suv tizimi hamda iqtisodiy jarayonlarni chuqur tahlil qilgan. Uning tadqiqotlari Sirdaryo hududi,

yaylovlar va savdo yo‘llari uchun kurashning iqtisodiy asoslarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Qozoq tarixshunosligida ham muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, qozoq xonliklari tarixiga oid manbalar to‘plamlari nashr etilib, ilmiy muomalaga kiritilgan. T.I. Sultonov o‘z tadqiqotlarida qozoq sultonlarining siyosiy tizimi va harbiy tashkilotini tahlil qilib, ularning Shayboniylar bilan munosabatlariga alohida e‘tibor qaratgan. U Qozoq xonligini “ko‘chmanchi imperiya” sifatida talqin qilib, uning siyosiy rivojlanishini yangi nazariy yondashuv asosida izohlashga harakat qilgan.

Qozoq tarixshunosligining yirik vakillaridan biri hisoblangan S.G.Klyashtorniy ham mazkur yo‘nalishda muhim tadqiqotlar olib borgan. Uning T.I.Sultonov bilan hammualliflikda yozgan “Казахстан. Летопис трех тысячелетий” asarida Qozoq xonligining tashkil topishi, siyosiy taraqqiyoti va qo‘shni davlatlar bilan aloqalari yoritilgan. Mualliflar Qozoq xonligi tarixini turkiy xalqlarning uzoq davom etgan etnik va siyosiy rivojlanish jarayonlari bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar. Asarda Shayboniylar va qozoq sultonlari o‘rtasidagi munosabatlar Markaziy Osiyodagi siyosiy kuchlar muvozanatining muhim elementi sifatida baholangan.

Tarixchi olimlar K.M.Baypakov, M.K.Kozibaev, B.E.Kumekov, K.A.Pimulina hammuallifligidagi “Qozog‘iston tarixi” asarining ikkinchi tomida Shayboniylar davri tarixi yoritilgan[6;363-366].

V.P.Yudinning “Markaziy Osiyo XIV–XVIII asrlarda sharqshunos nigohida” nomli asarida Qozoq xonligi va Shayboniylar o‘rtasidagi aloqalarga bag‘ishlangan alohida bo‘limlar mavjud. Unda muallif ko‘chmanchi qabilalarning siyosiy faolligi, etnik shakllanish jarayonlari hamda Dashti Qipchoq hududidagi kuchlar nisbatining o‘zgarishini chuqur tahlil qiladi. Yudin Qozoq xonligining vujudga kelishini faqat siyosiy hodisa sifatida emas, balki kengroq — etnik va madaniy jarayonlarning mantiqiy natijasi sifatida talqin etadi.

O‘zbekiston va Qozog‘iston mustaqillikka erishganidan keyingi davr tarixshunoslik taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu davrda milliy tarixni xolis va haqqoniy yoritish imkoniyatlari kengaydi, yangi arxiv materiallari ilmiy muomalaga kiritildi hamda xalqaro ilmiy aloqalar sezilarli darajada rivojlandi. Natijada mazkur mavzu bo‘yicha tadqiqotlar sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi.

O‘zbek tarixshunosligida A. Ziyoy, Sh.S. Kamoliddin, A.R. Rahimov, Q. Sodiqov kabi olimlar Shayboniylar davri hamda qozoq-o‘zbek munosabatlarini o‘rganishda muhim ilmiy natijalarga erishdilar. Jumladan, A. Ziyoning “O‘zbek davlatchiligi tarixi” asarida Shayboniylar davlati o‘zbek davlatchiligining uzviy davomi sifatida talqin qilinib, uning tashqi siyosati va qo‘shni davlatlar bilan aloqalari yangi konseptual yondashuv asosida yoritilgan[5;368].

Shayboniylar davri va Qozoq xonligi tarixini o‘rganishda Q. Sodiqovning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. Olimning Shayboniylar sulolasi va Qozog‘iston tarixiga oid maqolalarida yangi arxeologik topilmalar hamda yozma manbalar asosida Shayboniylar va qozoq sultonlari o‘rtasidagi siyosiy aloqalar qayta tahlil qilingan. Xususan, tadqiqotlarda

Muhammad Shayboniyxonning Dashti Qipchoqdagi faoliyati, qozoq sultonlari bilan kurashlari hamda Sirdaryo bo‘yidagi strategik shaharlar uchun olib borilgan siyosiy kurashlarning mohiyati ochib berilgan. Q.Sodiqovning ilmiy xulosalari mazkur mavzuning ayrim masalalariga yangicha qarash imkonini yaratgan.

Shayboniy hukmdorlari va Qozoq sultonlari o‘rtasidagi munosabatlar tarixshunosligida taniqli sharqshunos va tarixchi olim Sh.S. Kamoliddinning “O‘rta Osiyo tarixining yozma manbalari” nomli tadqiqoti esa Markaziy Osiyo tarixiga oid forsiy va turkiy manbalarni ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, “Tarixi Rashidiy”, “Shayboniynoma”, “Mehmonnomayi Buxoro”, “Abdullanoma” kabi manbalarning yaratilish tarixi, mualliflari, ilmiy ahamiyati va tarixiy ishonchlilik darajasi yoritilgan. Sh.S. Kamoliddin tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish metodikasini takomillashtirib, Shayboniylar davri tarixini o‘rganishda yangi ilmiy yondashuvlarni ilgari surgan. Ushbu metodologik yondashuv mazkur dissertatsiyaning manbashunoslik qismida ham qo‘llanildi.

A.R.Rahimovning ilmiy maqolasida esa XVI asrda Movarounnahr va Qozoq dashtlari o‘rtasidagi siyosiy aloqalar bevosita tahlil qilinib, ularning shakllanish omillari va rivojlanish dinamikasi ochib berilgan.

Shayboniy hukmdorlari va Qozoq sultonlari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish tarixshunosligida so‘nggi yillarda transmilliy va mintaqaviy tarix yondashuvlari ham keng qo‘llanila boshladi. Mazkur yondashuvlar siyosiy tarixni faqat alohida davlatlar doirasida emas, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasidagi o‘zaro bog‘liq jarayonlar asosida tahlil qilish imkonini bermoqda. Natijada Shayboniylar davlati va Qozoq xonligi o‘rtasidagi munosabatlar ham faqat harbiy qarama-qarshiliklar nuqtai nazaridan emas, balki savdo-iqtisodiy, etnomadaniy va diplomatik aloqalar tizimida o‘rganilmoqda.

Zamonaviy tarixshunoslikda Dashti Qipchoq va Movarounnahr o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Tadqiqotchilar tomonidan Shayboniylar davlati va Qozoq xonligi o‘rtasidagi kurashlarning asosiy sababi faqat siyosiy hukmronlik uchun kurash emas, balki Sirdaryo bo‘yidagi strategik shaharlar, savdo yo‘llari hamda iqtisodiy resurslar ustidan nazorat masalasi bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Ayniqsa, Turkiston, Sayram, Suzoq, Sig‘noq va O‘tror kabi shaharlarning geosiyosiy ahamiyati ko‘plab tadqiqotlarda yoritilgan.

Bugungi kunda O‘zbekiston tarixshunosligida Shayboniylar davri bo‘yicha manbashunoslik tadqiqotlari sezilarli darajada rivojlandi va bir qator forsiy va turkiy qo‘lyozma manbalarning ilmiy nashrlari va tarjimalari amalga oshirilishi natijasida tadqiqotchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratildi. Bu esa Shayboniylar davrining siyosiy tarixini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini bermoqda. Ayniqsa, qo‘lyozma manbalarni qiyosiy tahlil qilish orqali ayrim tarixiy voqealar va shaxslar faoliyatiga aniqlik kiritish imkoniyati kengaydi.

Qozog‘iston tarixshunosligida ham mustaqillik davrida mazkur yo‘nalishda sezilarli ilmiy izlanishlar olib borildi. Xususan, A.Abdiqaliqov o‘z tadqiqotida Qozoq xonligining tashkil

topishi va taraqqiyotini milliy tarixshunoslikning yangi konseptual asoslari doirasida yoritadi. J.M.Sabitov esa o‘z maqolasida Qozoq xonligi va Shayboniylar davlati o‘rtasidagi munosabatlarni maxsus o‘rganib, diplomatik aloqalar, harbiy to‘qnashuvlar hamda Sirdaryo hududi uchun olib borilgan kurashning turli jihatlarini kompleks tahlil qiladi. Uning tadqiqoti o‘zbek va qozoq manbalarini birgalikda o‘rganishga qaratilgan dastlabki ilmiy urinishlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Qozog‘iston tarixshunosligida M.X.Abusseitovanning ilmiy tadqiqotlari ham muhim o‘rin egallaydi. Uning Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi diplomatik munosabatlarga bag‘ishlangan asarlarida Qozoq xonligining tashqi siyosati va qo‘shni davlatlar bilan aloqalari tahlil qilingan. Muallif Qozoq xonligi va Shayboniylar davlati o‘rtasidagi munosabatlarni mintaqadagi geosiyosiy jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganib, diplomatik aloqalarning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritadi.

So‘nggi yillarda Qozog‘iston tarixshunosligida ham Qozoq xonligi tarixini qayta ko‘rib chiqishga qaratilgan qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Xususan, M.X.Abusseitova, B.B.Kumekov, Z.Q.Qinatuli va boshqa olimlarning ishlari Qozoq xonligining siyosiy rivojlanishi, diplomatik munosabatlari hamda qo‘shni davlatlar bilan aloqalarini yangi metodologik asoslarda tadqiq etishi bilan ahamiyatlidir. Ushbu tadqiqotlarda Shayboniy hukmdorlari bilan munosabatlar Qozoq xonligi davlat tizimining mustahkamlanishiga ta’sir ko‘rsatgan muhim omillardan biri sifatida baholanadi.

Xalqaro va g‘arb tarixshunosligida ham ushbu masala muayyan darajada yoritilgan. Masalan, S. Soucekning Markaziy Osiyo tarixiga bag‘ishlangan asarida Shayboniylar davlati umumiy tarixiy jarayonlar kontekstida ko‘rib chiqilib, ko‘chmanchi va o‘troq jamiyatlar o‘rtasidagi munosabatlar sivilizatsion yondashuv asosida talqin etilgan. R.N.Frye esa o‘z tadqiqotida Shayboniylar davrining Markaziy Osiyo tarixidagi o‘rni va uning qo‘shni xalqlar bilan aloqalarini yangicha nuqtai nazardan yoritadi. Biroq g‘arb tadqiqotlarida mahalliy – arab, fors va turkiy tillardagi qo‘lyozma manbalarga yetarli darajada murojaat qilinmagani hamda qozoq tarixshunosligi yutuqlari kam hisobga olingani ularning asosiy kamchiliklaridan biri hisoblanadi.

S.G.Klyashtorniy va T.I.Sultonov tomonidan yozilgan Qozoq xonligi tarixiga oid asar esa g‘arb ilmiy jamoatchiligi uchun muhim manbalardan biri hisoblanadi. Unda Qozoq sultonlari va Shayboniylar o‘rtasidagi harbiy hamda diplomatik munosabatlar XV–XVI asrlar tarixining ajralmas qismi sifatida tahlil etilgan.

Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, XVI asr siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini yoritishda Hofiz Tanish al-Buxoriyning “Abdullanoma”, Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy”, Muhammad Solihning “Shayboniynoma” hamda Kamoliddin Binoiyning “Shayboniynoma” asarlari muhim tarixiy manbalar sifatida e’tirof etiladi. Ushbu asarlar nafaqat voqealarning zamondoshlar tomonidan qayd etilgani bilan, balki tarixshunoslik nuqtai nazaridan ham Markaziy Osiyo, Dashti Qipchoq,

Mo‘g‘uliston va qo‘shni hududlar tarixini tiklashda katta ilmiy ahamiyatga ega.

Sharqshunos olim P.M. Melioranskiy “Shayboniynoma” asarini 1908-yilda Sankt-Peterburgda qayta nashr ettirgan bo‘lib, u nashrni Vamberi variantiga asoslangan holda tayyorlagan. O‘zbek adabiyotshunosligida esa “Shayboniynoma” asari E. Shodiev tomonidan 1989-yilda Melioranskiy nashri asosida chop etilgan. Ushbu asar Shayboniylar va Temuriylar o‘rtasidagi kurash tarixiga bag‘ishlanib, 1499–1506-yillar voqealarini o‘z ichiga oladi. Asar 76 bobdan iborat bo‘lib, 4456 baytni tashkil etadi. Uning muallifi Muhammad Solih 1501-yildan boshlab Shayboniylar xizmatida bo‘lgan va 1535-yilda Buxoroda vafot etgan. Ushbu she‘riy solnoma taxminan 1505-yillarda yozilgan bo‘lib, mazmun jihatidan Kamoliddin Binoiy asariga yaqin turadi.

Hofiz Tanish al-Buxoriyning “Abdullanoma” (“Sharafnomayi shohiy”) asari Buxoro xonligi tarixiga oid eng muhim manbalardan biri sifatida tarixchilar e‘tiborini XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab torta boshladi. Dastlab rus sharqshunoslari tomonidan asardagi ma’lumotlar ilmiy muomalaga kiritildi. Xususan, V.V. Bartold Buxoro xonligi va Shayboniylar davri tarixini o‘rganishda ushbu manbadan keng foydalangan hamda uning siyosiy tarixni tiklashdagi ahamiyatini alohida ta’kidlagan. XX asr davomida “Abdullanoma”ning ilmiy qiymati yanada chuqurroq o‘rganildi. Sovet davri tarixchilari, jumladan, A.A.Semyonov, B.A.Ahmedov, Ya.G‘.G‘ulomov va boshqa olimlar asardagi ma’lumotlarni Movarounnahrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini tadqiq etishda asosiy manbalardan biri sifatida qo‘lladilar. Ayniqsa, B.A. Ahmedov Shayboniylar davri tarixini yoritishda “Abdullanoma”ning o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlab, asardagi ma’lumotlarni boshqa yozma manbalar bilan qiyosiy tahlil qilgan.

Mustaqillik yillarida o‘zbek tarixshunosligida ham ushbu asarga bo‘lgan qiziqish ortdi. Tadqiqotchilar tomonidan asarning manbashunoslik va tarixshunoslik jihatlarini qayta ko‘rib chiqildi. Tarixshunoslikda asarga nisbatan tanqidiy yondashuv ham mavjud. Ko‘pchilik olimlar Hofiz Tanishning saroy tarixchisi bo‘lganligi sababli Abdullaxon II faoliyatini ma’lum darajada ideallashtirib tasvirlaganini qayd etadilar. Shunga qaramay, asarning faktik jihatdan boyligi uning ilmiy qiymatini kamaytirmaydi.

“Tarixi Rashidiy”ning ilmiy jihatdan o‘rganilishi XIX asrda Yevropa va Rossiya sharqshunosligi doirasida boshlangan. Asar Sharqiy Turkiston, Mo‘g‘uliston va Movarounnahr tarixiga oid noyob ma’lumotlarni o‘z ichiga olganligi sababli ko‘plab olimlarning diqqat markazida bo‘lgan.

Asarni ilmiy jihatdan o‘rganishda V.V. Bartold alohida ahamiyatga ega. U “Tarixi Rashidiy”dagi ma’lumotlarni boshqa sharq manbalari bilan taqqoslab, uning tarixiy ishonchlilik darajasini yuqori baholagan. Shuningdek, N.N. Pantusov va V.V.Velyaminov-Zernov kabi rus sharqshunoslari ham asardagi ma’lumotlardan foydalanib, Mo‘g‘uliston va Yettisuv tarixiga oid tadqiqotlar olib borganlar.

XX asrda asarning ingliz tiliga tarjima qilinishi uning xalqaro ilmiy muomaladagi ahamiyatini yanada oshirdi. Tarixchilar va sharqshunoslar “Tarixi Rashidiy”ni Markaziy Osiyo

xalqlari tarixini o‘rganishdagi eng muhim manbalardan biri sifatida e’tirof etdilar. Ayniqsa, muallifning voqealarning ko‘pchiligida bevosita ishtirok etgani yoki ularning zamondoshi bo‘lgani asarning ilmiy qimmatini oshiruvchi omil sifatida baholandi.

O‘zbekiston tarixshunosligida B.A. Ahmedov, A. O‘rinboyev, R. Shamsutdinov va boshqa tadqiqotchilar asardagi ma’lumotlarni temuriylar va shayboniylar davri tarixini o‘rganishda keng qo‘llaganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda “Tarixi Rashidiy” tarixiy geografiya, etnologiya, siyosiy tarix va madaniyat tarixini tadqiq etishda muhim manba sifatida qaralmoqda.

Kamoliddin Binoiyning “Shayboniynoma” asari Shayboniylar davlatining tashkil topishi tarixini o‘rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Asar XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab sharqshunos olimlar tomonidan ilmiy jihatdan tadqiq etila boshlandi.

Rus va Yevropa sharqshunoslari Muhammad Shayboniynon faoliyatini o‘rganishda “Shayboniynoma”ga murojaat qilganlar. V.V. Bartold, A.Yu. Yakubovskiy va boshqa tadqiqotchilar asardagi ma’lumotlarni Dashti Qipchoq va Movarounnahr tarixini tiklashda muhim manba sifatida foydalanganlar.

XULOSA

Shayboniy hukmdorlar va qozoq sultonlari o‘rtasidagi munosabatlar dinamikasi Markaziy Osiyo mintaqasining o‘rta asrlar tarixini belgilovchi muhim geosiyosiy omillardan biri bo‘lgan. Tarixshunoslik tahlili shuni ko‘rsatadiki, sobiq sovet davri tadqiqotlarida sinfiy yondashuv va mafkuraviy cheklovlar ustunlik qilgan bo‘lsa, mustaqillik yillarida o‘zbek va qozoq olimlari tomonidan ushbu munosabatlarni milliy davlatchilik asoslari va xolislik tamoyillari negizida qayta baholash imkoniyati tug‘ildi. Ikki tomonlama aloqalarning tub zamirida faqatgina harbiy-siyosiy toqnashuvlar emas, balki Sirdaryo bo‘yidagi strategik shaharlar (Turkiston, Sayram, Sig‘noq), savdo yo‘llari nazorati va etnomadaniy jarayonlar yotganligi aniqlandi. Biroq, mavjud tadqiqotlarning aksariyati mintaqa tarixini alohida-alohida o‘rgangan bo‘lib, munosabatlarni yaxlit, tizimli va kompleks tarzda yorituvchi transmilliy monografik ishlar hali ham yetarli emas. Birlamchi manbalarni (“Abdullanoma”, “Tarixi Rashidiy”) yanada chuqurroq va qiyosiy o‘rganish bu boradagi ilmiy bo‘shliqlarni to‘ldirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘XATI:

1. Абусаитова М.Х. Казакское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 с.
2. Axmedov B.A. Shayboniylar davlati tarixi (XV-XVI asrlar). — Toshkent: Fan, 1965. – 268 b.
3. Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. – 220 б.
4. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения, Т.2, Ч.1. – Москва: Издательства восточной литературы, 1963. – 1084 б.
5. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: Шарқ, 2001. – 368 б.

6. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Редколлегия тома: К.М.Байпаков, М.К.Козыбаев, Б.Е.Кумеков, К.А.Пишулина. Том 2. – Алматы: Атамұра, 1997. – 624 б.
7. Мирзаев Б. Убайдуллахон – шайбонийлар давлатининг хукмдори. – Т.: Mumtoz so‘z, 2016. – 184 б.
8. Musayev A.A. Ashtarxoniylar davrida Farg‘ona vodiysida yuz bergan siyosiy jarayonlar tahlili: Tarix fan. PhD... дисс. – Фарғона.: 2024. – 148 б.
9. Нишонов А.А. Шайбонийлар хукмронлиги даврида фарғона водийсидаги сиёсий жараёнлар: Тарих фан. PhD... дисс. – Фарғона.: 2022. – 133 б.
10. Ражабов Қ. Эргашев О. Убайдуллахон. – Т.: Abu matbuot – konsalt, 2011. – 48 б.
11. Семенов А.А. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. – 174 б.
12. Семёнов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана. // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. — Сталинабад, 1954. — Вып.1. – 35 б.
13. Sodiqov Q. Shayboniylar sulolasi va Qozog‘iston: yangi tarixiy-arxeologik topilmalar. // O‘zbekiston tarixi. — 2018. – 64 -72 b.
14. Султонова Г.Н. XVI аср иккинчи ярмида Бухоро хонлигининг Қозоқ ва Ёркенд хонликлари билан алоқалари: Тарих фан. номзоди. дисс. – Т.: Ўз ФА Тарих институти, 2005. – 154 б.
15. Замонов А. Бухоро хонлигида қўшин тузилиши ва харбий бошқарув. – 208 б.